

Віра, любов і хворі, старі люди

ВОЙЧЕХ ГЕРТИХ

31 ЛИПНЯ 2019

Думка про смерть, вочевидь, супроводжує нас усіх, але питання про її таємницю, її теологічне значення та безпосереднє приготування до остаточного переходу постає з більшою гостротою на останньому етапі життя, навіть якщо у ці завершальні моменти людського існування інтелектуальні сили та психічний стан можуть бути послаблені, а чи й узагалі серйозно пошкоджені. Що можуть нам підказати богословські роздуми у царині духовного досвіду останньої подорожі? Яким чином поступ у галузі медичних технік впливає на цей досвід? Як завжди, шукаючи відповіді на теологічні питання, ми маємо звернути погляди до Христа. Ісус Христос, Син предвічного небесного Отця, пройшов крізь смерть і воскресіння. Отже, у Пасхальній Таємниці містяться відповіді на питання про значення останньої стадії життя християнина.

Ілюстрація: Jie Ma

Смерть Христа

Бельгійський теолог о. Серве Пінкерс ОР у своїй медитації над стражданням Христа (за Євангелієм від св. Матея) роздумував насамперед про дар, в який Христос себе приніс. У народній побожності в таких медитаціях зазвичай головню і найбільш слізно зупиняються над різними вимірами фізичних страждань Ісуса. Проте уважне читання Святого Письма показує, що у цій драмі центральне місце надане зовсім не стражданню. Жінки, які віддалик придивлялися до жорстокості хресних мук, не були занурені у розпач і сльози. Споглядальним оком вони бачили Ісуса, який повністю віддавав себе Отцю і людству¹.

Кардинал Альберт Ванхой вказує, що жертва Христа полягала не винятково у Його смерті, а й у перетворенні смерті на джерело нового життя². У розумінні слів «спокутування» та «жертва» в новітні часи відчувається відлуння сенсів кари і страждання. Але так само, як «спростити» означає «зробити простим», а «освятити» означає зробити так, що ця річ стане святою, так само і принесення жертви (латиною *sacrifare*) означає зробити так, що ця річ стає святою, сакральною. Жертва Ісуса, Його *sacrificium*, зробила так, що людська воля Сина Божого стала у найвищий спосіб святою, оскільки сповнилася тієї любові, яка є даром Святого Духа. Віддаючи себе цілковито, в безмежній відкритості до Отця, Ісус показав нам, що людська воля може бути цілковито сповнена і розпросторена поза свої природні обмеження силою тієї любові, яка плине від Пресвятої Трійці. Місія Святого Духа у страстях Христових полягала у сповненні Його людського серця міццю божественної любові в такий спосіб, що в Його смерті, на яку Його засудили всупереч будь-якій справедливості, втілювався остаточний завіт Бога з людством. Вогонь Святого Духа переобразив цю смерть на жертву єдності, на засіб, який робить так, що це людське серце Ісуса, а також наші серця, коли єднаються з Ним, – стають святими. Через повне дарування себе Ісус, заради солідарності з грішниками, дав нам доступ до тієї божественної любові, що б'є джерелом із Його відкритого серця. У Пасхальній Таємниці ми медитуємо над перетворенням смерті Ісуса, сприйнятого як кримінального злочинця і покараного жорстокою смертю, на знаряддя найвищої єдності з Богом та людством. Перетворення цієї смерті на засіб, що провадить до спасіння, має основоположне значення, й лише вона стала останнім джерелом тієї подальшої зміни, якою є переістощення хліба і вина у тіло і кров Христа.

Йоан Павло II у своєму Апостольському листі «*Salvifici doloris*» (1984) з подібною увагою звернувся до теми людського страждання. Він скерував її на Пасхальну Таємницю, сприйняту як таємницю Божої любові, що своєю міццю відкупляє людський гріх. У стражданні Ісуса «гріхи відпускаються саме тому, що Він один, як Єдинородний Син, міг їх прийняти, узяти на себе, з тією любов'ю до Отця, яка перевищує зло будь-якого гріха, немовби знищує це зло в

духовному просторі стосунків між Богом та людством і сповнює цей простір добром. Слова молитви Христа у Гетсиманському саду свідчать про істину любові через істину страждання (...). Людське страждання досягнуло свій зеніт у страстях Христових. Й одночасно воно увійшло в цілковито новий вимір та в новий порядок: стало пов'язаним із любов'ю – з тією любов'ю (...), яка творить добро, виводячи його також зі зла, проводячи його через страждання так, як найвище благо Відкуплення світу було виведене з Хреста Христового, і постійно бере з нього свій початок»³.

Ісус міг би спасти нас, додаючи свою божественну любов до усмішки, коли лежав у вифлеємських яслах. Оскільки кожен людський учинок може бути зсередини оживлений любов'ю Бога, а в Ісусі Його божественна любов була найвищою і нескінченною, то Він, теоретично, міг показати свою найвищу любов у простіший спосіб, а не померати на хресті, – хоч у нас були би більші труднощі з розпізнанням цієї любові. Віддаючи себе остаточно, аж до смерті, попри відкинення та знуцання, Ісус повністю залишався Господом себе самого, навіть тоді, коли здається, що у подіях Його страстей і смерті Він був проваджений іншими та обмежений у своїй свободі. Він говорив під час страстей тільки те, що хотів сказати, й робив це тоді, коли визнавав за слушне, і відмовлявся скористатися своєю Божою міццю заради того, щоби стримати катів⁴. У такий спосіб Ісус показав повноту Божої любові, могутнішої від страждання і смерті. В Його смерті й воскресінні, які показують те, що вже виразила Його молитва у Гетсиманії, ми бачимо Його дар, Його повну відданість Отцю – і водночас Його повну відкритість на отриманий дар, і в цьому виражається також і Його послух. Страждання Ісуса, яке супроводило Його агонію, зробило так, що Його відкритість на Отця й на міць Святого Духа стали для нас більш очевидними.

Ми можемо спробувати усвідомити цю таємницю за допомогою простого порівняння. Лікар, який їде у далекий край, де заражається тропічною хворобою і внаслідок цього помирає; священник, який їде як місіонер до невіруючих, і гине там мученицькою смертю, – їхні смерті розкривають міць їхньої любові. Батьки лікаря чи місіонера відчуватимуть біль через смерть свого сина. Але на глибшому, духовному рівні вони відчуватимуть радість, оскільки у серці їхнього сина перемогла та любов, якої вони його вчили, а в його смерті, яка по-людськи може видаватися безглуздою, сила любові виявила свою міць, оживляючи найвищу жертвність, яка віддає себе аж до самого кінця. Вочевидь, їхній син міг би виразити свою любов інакше, не гинучи як місіонер у далекому краю, але його смерть виразно, без будь-яких перекичень, розкрила якість його любові. Подібним чином ми можемо здогадуватися про величезну духовну радість у серці Небесного Отця, який споглядає перемогу тієї самої любові, що оживляє Пресвяту Трійцю, коли вона розкривається в остаточному дарі Його Сина: «Ось Син Мій улюблений, в якому повнота Моєї любові!» (пор. Мт. 3, 17; 17, 5; Мк. 1, 11; Лк. 3, 22). Отець Небесний, зворушений любов'ю своєї первісної благодаті, яка була раніше за

створення світу і гріхи людства (пор. Еф. 1, 4; 1 Пт. 1, 18–20), знаходить радість у силі любові, яку Його Син не лише відкрив, а й своєю смертю поширив на зранене людство.

Зауваження глибокого значення Пасхальної Таємниці може пролити світло на кінцеві етапи людського духовного паломництва, в якому люди старшого віку готуються до остаточного переходу. Від моменту Пасхальної Таємниці людська смерть перестала бути тільки страшним моментом остаточного розділення тіла і душі, відділення однієї людини від інших, від сім'ї та близьких. Християнська смерть – це зиск, користь, найвище єднання з Богом (пор. Флп. 1, 21), яке слід переживати в любові, а не у страху (пор. Євр. 2, 15), на підставі тієї найвищої любові, яка була нам дарована задарма. Отже, питання не в тому, як уникнути смерті – цього зробити неможливо, – а в тому, як увійти у смерть таким чином, щоби духовне багатство цього переходу, в єдності з переходом самого Христа через смерть і воскресіння до слави, стало нагодою для найвищої відкритості на безоплатно, «за даром», дане нам Боже життя. Тому св. Павло написав: «Бо коли ми живемо, для Господа живемо; і коли ми вмираємо, для Господа вмираємо. Отож, чи ми живемо, чи вмираємо, ми Господні» (Рим. 14, 8). А також: «Бо знаємо, що коли земне наше житло, намет, розпадеться, то маємо будівлю Божу, будинок нерукотворний, вічний на небі» (2 Кор. 5, 1). І ще: «І коли це тлінне одягнеться в нетління, а це смертне одягнеться в безсмертя, тоді збудеться написане слово: “Смерть поглинута перемогою”» (1 Кор. 15, 54).

Вчитися любові

Дивлячись на повне дарування себе Христом, Сином Божим, який полюбив нас до кінця, аж до розкриття цієї любові у стражданні Хреста і до виявлення її в Євхаристії, ми можемо вчитися любові, яка, зрештою, і становить сенс нашого земного паломництва. Таємниця зростання любові міститься у відкритості на надприродну любов, яка плине з Пресвятої Трійці. Суть надприродної любові – це та сама любов, яка животворить Пресвяту Трійцю і яка може втілитися в наше людське кохання, очищаючи його й надаючи йому своє повне сяйво. «Любов Бога влита в серця наші Святим Духом, що нам даний» (Рим. 5, 5). Свята Тереза з Лізьє в медитації над Первосвященицькою молитвою Ісуса розпізнала секрет Божої любові. Ісус дав нам свою любов і запрошує нас, аби ми нею жили у своїх людських контактах⁵.

Ми заслуговуємо на розквіт цієї любові не з огляду на наші мізерні людські зусилля, а завдяки тому, що приймаємо цю любов із великою довірою, бо ж отримуємо її задарма. Свята з Лізьє написала: «Кажуть, що солодше давати, ніж брати, і це правда; а отже, коли Ісус сам хоче радіти солодкості давання, то було би негречно відмовити Йому»⁶.

Свята Тереза чула про одну сестру, що перебувала в іншому Кармелі⁷, і померла у великому стражданні, жертвуючи себе як спокутування Божій справедливості. Свята Тереза відкинула такий тип побожності і взамін жертвувала себе милосердній любові Бога. Якщо Бог є нескінченним милосердям, то нескінченне милосердя потребує душ, які його приймуть і житимуть ним уповні. В божественну любов вписується внутрішня потреба

розпросторюватися. *Bonum est diffusivum sui*⁸. Отож Тереза пожертвувала себе цій милосердній Божій любові, аби ця любов у ній самій знайшла простір для поширення. Її відкритість до Бога полягала у повній дитячій довірі до добра і турботи Небесного Отця. Це не звільнило її від віри. Хоча фізично її смерть треба приписати туберкульозу, та померла вона з любові. Її серце прийняло повноту Божої любові, яку було готове прийняти, а ця любов мала пройти через її героїчну віру, збурювану спокусами, подібними до поглядів філософів-атеїстів.

Надприродна чеснота любові, через яку ми отримуємо Божу любов і пробуємо застосувати її у ставленні до Бога та ближніх, навіть якщо ми на неї повністю відкриємося тільки в останні хвилини життя, – це єдина дійсність Неба, яку ми можемо пізнати тут, на землі. Коли ми любимо одне одного завдяки цій любові, то вже перебуваємо «однією ногою в небі». Аби зрозуміти цю таємницю (а радше інтелектуально її прийняти, оскільки своїми розумовими зусиллями ми неспроможні пізнати таємницю до кінця), ми повинні переступити через одну філософську передумову, якою мислення позначалося щонайменше з кінця Середніх віків. Перша причина цілком може повністю діяти всередині причини другої, не позбавляючи її в жоден спосіб природної якості, гідності та прав, а отже, ці дві причини не є

взаємозаперечними і взагалі одна одну не виключають⁹. Божа благодать може розкриватися всередині цілковито людської діяльності. Ми можемо здійснювати вчинки любові, які впливатимуть із внутрішнього натхнення благодаті, повністю надприродного, відкритого для найвищої Божої любові, і водночас це буде повністю наш власний учинок, здійснений з усією людською участю, творчістю та особистою відповідальністю. Людська воля, оскільки вона сотворена, може бути зсередини натхненна Богом, нічого при цьому не втрачаючи зі своєї людської природи, доцільності та особистої якості. Це означає, що любов Божа, найповніше виявлена у дарі, в який Ісус цілковито приніс себе самого, може пронизувати нашу людську любов. Насправді Бог просить, немов жебрак, нашого серця, нашого розуму та рук, нашої щедрості й творчості, аби щось із Божої любові могло через нас проявитися тут і тепер у нашому житті.

Труднощі постають із факту, що ми легко можемо зачинити двері перед діянням Божої благодаті в нас. Своїми амбіціями та своєю впевненістю у власних особливих здібностях і повноваженнях ми спроможні заблокувати чистоту Божої благодаті в нас. Потрібне серйозне духовне зусилля та глибока вбогість духу, аби смиренно зректися прив'язаності до власних

проектів та задумів, дозволяючи, аби в них розкрилася плідність благодаті.

З'являється ще одна складність у повному покладанні на Бога. З одного боку, це правда, що існує певна узгодженість поміж природою і благодаттю, причому благодать робить так, що природа стає більш природною, більш благодатною, повною. Але, з іншого боку, між ними постає також деяка суперечність, або розбіжність. Дар надприродної благодаті підносить людські здатності понад їхні природні межі. Благодать, особливо коли починає панувати в душі, переживається природою так, немовби вона чужинець, зайда, щось на зразок вірусу, який викликає реакцію спротиву, підвищення температури, лихоманку. Коли дар Божої благодаті стає могутнім, коли він опановує душу, – сили природи протестують. Те, що відбувається на духовному рівні, стикається з кризою темної ночі, що її людина переживає на психічному рівні. Глибоке занурення у таємницю Бога не дає сильнішого світла, яке звільнило б від віри. Зовсім навпаки, воно примушує до глибших, героїчних актів віри, в яких людина приймає таємницю в повному засліпленні, попри спротив природи.

Мірою того, як ми посуваємося шляхом нашого життя, ми вчимося любити і вчимося полишати власні плани, уявлення, самохвальство й амбіції, – але також і навички самоосудження, аби любов Божа, безоплатно дарована нам із хреста Христового, перебувала в глибині нашого серця. Ті, хто в рамках чинного життя навчилися жити любов'ю, сильнішою від любові людської, а, розпізнаючи слабкість власних природних зусиль, відкрилися у вірі на любов, що її Бог давав їм як незаслужений дар, – вступають у вічність, іще перебуваючи посеред нас. Ну, а ті, хто залишив відкритість для Божого дару на останні дні життя, вчать смиренно підкорюватися Божій благодаті тоді, коли хвороба, страждання чи слабкість примушують їх довіряти самому лише Богові. Смерть – це стан переходу, коли велич Божої любові може охопити людину повністю. До Неба ми вибираємося, аби любити, причому любити більше і сильніше, тією Божою любов'ю, якою ми вчилися любити, ще перебуваючи на землі.

Власне, у світлі цієї таємниці Божої любові нам треба дивитися на старість. У минулому люди жили з глибшим усвідомленням залежності від Бога, оскільки бачили, що їхнє життя і благополуччя залежить від сил природи, від погоди, від вдалих урожаїв. Сьогодні, за майже повсюдного економічного добробуту, люди можуть провести більшість років свого активного життя, не замислюючись про Бога. Він же відповів на цю ситуацію, подовжуючи роки життя. Люди тепер живуть довше й нерідко проводять тривалий період старості хворими, самотніми та забутими, непотрібними своїм рідним. Це привілейований час, даний Богом, коли хворі, старі люди, які раніше були незалежні й у них усе складалося добре, тепер мусять навчитися, як позбутися всіляких прив'язаностей і стати дітям перед обличчям Бога. Може здаватися, що людина похилого віку, змучена хворобами, лежачи в лікарні або й будинку старих, мало що може зробити; що поле її любові обмежене. Але Бог не потребує великих проектів і широкої

людської активності. Бог чекає виключно на відповідь людського серця. Хтось, хто у старості переживає нудні монотонні дні у молитві, повністю поклавшись на Бога, оскільки всі, хто колись був близько, вже відійшли; хтось, хто не старається примусити Бога виконувати його власні задуми, оскільки історія крокує далі й те, що видавалося важливим і драматичним у минулому, перестало бути актуальним, – хтось такий може стати повністю піддатливим на той вид любові, що плине із Пресвятої Трійці. Це і є даний Богом момент, якого не слід ігнорувати або ним легковажити. Це час остаточного поглиблення та очищення віри і Божої любові в душі.

Зустріч із Богом і тривале помирання

Раніше лікарня була місцем, де хворих лікували. Коли лікарі доходили висновку, що хворого вилікувати неможливо, його зазвичай відсилали додому, аби він там помер. Це означало, що остання агонія наставала удома, часто у присутності найближчих рідних, серед своїх меблів, святих образів і пам'яток, в оточенні всього, що супроводжувало вмираючого за його життя. Остання хвилина ставала часом прощання з родичами та близькими, моментом прийняття останнього святого Причастя – Віатику – на останню подорож. Молитви, які супроводжували цей час, допомагали підтримувати живу віру, глибоку довіру до Бога, і віддати себе у люблячі обійми Небесного Отця, який чекає на свою дитину. Нинішній прогрес у галузі медичної техніки та організація лікарської опіки помираючих подовжили час тривання цих останніх хвилин і перенесли агонію до бездушних інституцій, де люди помирають підключеними до машин, часто далеко від тих, хто їх любить, без близької підтримки їхніх ревних молитов. Чи ці нові обставини полегшують, а чи ускладнюють хворим людям, чия свідомість ослаблена хворобою, підтримування живої віри та довірливого упевнення в Божій любові?

Божі чесноти існують не на психічному рівні, а на духовному; це означає, що їхня діяльність зовсім не обов'язково включає в себе свідомі почуття чи сантименти – хоча цілком очевидно, що наявність цих чеснот у здатностях може викликати емоційне відлуння на психічному рівні. Отже, відгомін Божих чеснот не обов'язково викликає помітну реакцію, коли чесноти роблять душу піддатливою дії благодаті. Неможливо експериментальним чином виміряти порухи благодаті, хоча можливо свідомо пізнати факт, що здійснено акт віри або любові, виходячи виключно з довіри Богові. Теологічне уявлення про Божі чесноти, про їхню суть і спосіб функціонування застосовне в усіх життєвих ситуаціях. Віра дитини, яка готується до Першого Святого Причастя, по суті справи, така ж сама, як і віра глибокого містика. Вона становить дар благодаті, який робить душу спроможною зустрітися з таємничим Богом. Однак постає питання, як ці чесноти функціонують у моменти хвороби та людської слабкості? Чи людина похилого віку, яка вже згасає, перебуваючи під впливом медикаментів або занурена у

депресію, може здійснювати акти Божих чеснот? Чи особа розумово неповноцінна, не спроможна до інтелектуальних зусиль, може виражати віру і любов? Нам важко оцінювати ззовні стан розумових сил хворої, ослабленої людини; але не наше завдання засуджувати її або давати оцінку якості її духовного життя. Зрештою, хто такі ми самі, аби виключати таких людей із зустрічі з Богом? Безсумнівно, ми можемо інколи дати свідчення про вираження релігійної довіри та ревності навіть у тих, хто має глибокі розумові порушення. Коли людські риси не розвинені або послаблені, довіра до Бога може залишитися єдиною духовною реальністю, і в цій зустрічі з убогими Пресвята Трійця знаходить найвищу радість (пор. Лк. 10, 21). Бог дає віру і любов для того, щоби зробити для нас можливим контакт із Ним. І при цьому лише Він сам оцінює, чи ці чесноти діють і як саме. Тому ми можемо вірити, що крайня самотність, яку несе із собою старість, страждання та агонія смерті можуть так очистити душу, що довіра до Бога залишиться єдиною важливою і значущою людською реальністю, навіть у стані затуманеної, притьмареної свідомості. Численні приклади святих смертей, в яких останній перехід виявився часом навернення та полишення всіляких попередніх надій, віддання себе до рук люблячого Небесного Отця, показують, що це можливе: що цей момент насправді буває найважливішою хвилиною в житті, яка розпочинає життя багатше, воскресле, життя по той бік вічності.

На завершення я б хотів додати кілька слів, беручи до уваги біоетичні питання, викликані розвитком медичних наук і можливістю продовжити час тривання останньої агонії. У польській медичній термінології постали нові сформульовані терміни для опису новопосталих ситуацій, і вони з часом набувають точного наукового значення¹⁰. Смерть, яка сталася спонтанно як природний результат хвороби, попри відповідну лікарську опіку, хоча при цьому доступність до медичної апаратури була обмежена або ж останньої миті апаратуру було перенесено до іншого пацієнта (якому вона, на думку лікарів, була потрібніша), зазвичай окреслюється терміном «ортотаназія», що означає добру, слушну смерть. У ній немає нічого з морально принизливих конотацій «евтаназії», яка, говорячи точно і просто, означає безпосереднє вбивство особи, що страждає, нібито викликане актом милосердя. А застосування агресивного лікування, за допомогою якого намагаються продовжити життя пацієнта за будь-яку ціну, без огляду на його біль та безнадійність ситуації, називають «дистаназією». Насправді воно становить радше розтягування процесу помирання, ніж продовження життя. Може, використовуючи логіку цієї нової термінології, ми могли би сформулювати не використовуваний досі термін «гетеротаназії», для визначення неналежних способів помирання, які становили би протипагу «ортотаназії», тобто добрій смерті, причому «дистаназія» була би формою «гетеротаназії». Так само, як існують розрізнення між ортодоксією та гетеродоксією, існували би тоді розрізнення поміж правильним, належним – і неналежним способом помирання. Може статися, що конання буде штучно продовжене з цілої низки мотивів, які не заслуговують на моральне схвалення. Якщо це відбувається не задля істинного блага пацієнта, а єдино лише заради того, щоб

зібрати матеріал для наукових досліджень або отримання органів для трансплантації, або ж у випадку з якимось диктатором, тільки заради того, щоб надати час для ухвалення політичних рішень ще до його смерті, то таке подовження помирання становило би форму «гетеротаназії». Морально слушне рішення стримати «дистаназію», тобто обтяжливу та непропорційно агресивну терапію¹¹, має взяти до уваги істинне благо пацієнта. Отож, повертаючись до теми цього реферату: важливо, аби в істинному благові пацієнта, яке завжди слід мати на увазі, було місце для його духовного блага та його зустрічі з Богом. Той факт, що вмираючий прийняв таїнства, може стати чинником, який поза суто лікарськими аргументами буде взятий до уваги, коли оцінюється, чи слід визнати подальшу вперту терапію надзвичайною та непропорційною, а також чи варто застосовувати паліативні засоби, які можуть викликати згасання свідомості. Нам бо слід дотримуватися принципу, сформульованого Йоаном Павлом II: «Перед лицем смерті, що наближається, люди мають бути спроможні виконати свої моральні та сімейні обов'язки, й зокрема, вони повинні мати змогу повністю свідомо приготуватися до остаточної зустрічі з Богом»¹².

Фрагмент із книжки «Віра і дія» («Дух і літера», Інститут релігійних наук святого Томи Аквінського, 2014).

ВОЙЧЕХ ГЕРТИХ

31 ЛИПНЯ 2019

Примітки

1. Див.: Servais Pinckaers, *Un grand chant d'amour. La passion selon Saint Matthieu, Parole et Silence, Saint-Maur 1997, с. 131–133.*
2. Див.: Albert Vanhoye, *Dio ha tanto amato il mondo. Lectio divina sul «sacrificio» di Christo, Paoline, Milano 2007, с. 5–6.*
3. Jan Paweł II, *List apostolski o chrześcijańskim sensie ludzkiego cierpienia «Salvifici doloris», п. 17–18.*
4. Святий Тома Аквінський замислювався, чи не можна інтерпретувати смерть Ісуса як самогубство. Безпосередньо Ісус не був винен у своїй смерті, але опосередковано, як у разі

людини, яка, прочиняючи вікно, стає винною, що дощ залив кімнату, – принесення Ісусом себе у дар і те, що Він утримався від можливості зупинити катів, стали причиною Його смерті. У фундаментальній праці св. Томи «Сума теології» читаємо: «Quia ergo anima Christi non repulit a proprio corpore nocumentum illatum, sed voluit quod natura corporalis illi nocumentum succumberet, dicitur suam animam posuisse, vel voluntarie mortuus esse» (IIIa, q. 47, a. 1).

5. Див.: св. Тереза від Дитятка Ісуса, рукопис С: «Ах! Господи, знаю, що Ти не вимагаєш нічого неможливого, знаєш краще від мене мою слабкість, недосконалість, добре знаєш, що я ніколи не зуміла би любити моїх сестер, як Ти, – якби не Ти сам, мій Ісусе, любив їх також у мені».

6. Св. Тереза від Дитятка Ісуса, лист до с. Селіни, 6 липня 1893 р.

7. Тобто в іншому монастирі Ордену Кармеліток. За кармелітською традицією, кожен з монастирів Ордену носить назву «Кармель»: це символізує, що кожен із монастирів у духовному сенсі є «горою Кармель», від якої Орден узяв свою назву. – *Прим. пер.*

8. *Bonum est diffusivum sui* (лат.) – добро за своєю природою поширюється (св. Тома Аквінський). – *Прим. ред.*

9. Charles Morerod OP, *Ecumenism and Philosophy. Philosophical Questions for a Renewal of Dialogue*, Sapientia Press, Ann Arbor 2006, с. 68.

10. Lesław Niebrój, Monika Failer, Marek Olejniczak, *Refleksja nad eutanazją w polskiej literaturze medycznej*, в: (ред.) Lesław Niebrój, Maria Koziańska, *Health Care: Professionalism and Responsibility*, SAM, Katowice 2005, с. 93–106.

11. Див.: Йоан Павло II, енцикліка про цінність і непорушність людського життя «*Evangelium vitae*», п. 65.

12. Там само, п. 65.